

Mitt Uppland

CARL-ERIK af GEIJERSTAM

Mitt Uppland är ett begrepp som vidgas och förändras år från år allteftersom jag ser nya trakter eller träffar nya människor. När jag kom hit i tjugooårsåldern 1933 var Uppsala ingen främmande stad och Uppland inget främmande landskap. Min mor var född och uppväxt i Uppsala och hade tillbringat en lång följd av somrar under 80- och 90-talen i Grisslehamn. Hennes släkt på mödernet hade bott här i ett par generationer och i sitt tal hade hon påfallande drag av uppländsk dialekt, något som vi barn skämtade en smula med.

Ändå dröjde det länge innan landskapet Uppland blev det gåtfullt mångtydiga och innehållsrika begrepp som det nu är. De första glimtarna fick jag under observationsutbildning på gamla I 8, då vi sökte upp höjder med vida utsikter som Ultunaåsen eller Kungshögarna vid Gamla Uppsala och gjorde mättritningar. Cykelfärder till släktingar vid Valloxen gjorde mig bekant med slätten sydost om Uppsala i Östuna, Lagga och Danmarks socknar. Men i sin verkliga realitet framträdde socknarna kring Uppsala först när jag på fyrtiotalet fick resande elever från Örsundsbro, Brunna och Börje, från Viksta, Vendel och Wattholma och skulle sätta mig in i deras transportsvårigheter och deras tidiga mörka morgnar.

När jag några år omkring 1950 ägnade mig åt att hålla föreläsningar blev jag än mer bekant med landskapet och fick möta lyssnare från Vätö i öster till Örsundsbro i väster, från Söderfors i norr till Håtuna i söder. Det var ju ingen brådska heller då när man kom med tåg eller buss. Nattlogi skulle man ha för det mesta och morgonen därpå kunde man se sig omkring litet.

Varje år bereder detta landskap nya överraskningar för det är ett utfärdernas landskap. Gräsö och bruken i norr blev tidigt sådana utflyktsmål. Likaså Eds socken vid Mälarviken Skarven – att långsamt forska ut de trakter som återspeglas i Carl Jonas Love Almquists Folk-livsberättelser bl. a. och som ännu i dag finns kvar, ibland häpnadsväc-

kande oförändrade. På senare år har en kunnig upplänning och god vän berett mig sådana upptäckter som Skattmansdalen och Vånsjöåsen västerut i Östersunda och Torstuna socknar och Boglösa socken i sydväst med dess enastående bronsåldersristningar. Jag tänker främst på Brandskogsstenen.

Ändå – när jag uttalar orden ”mitt Uppland” kan det inte bli något annat än en cirkel med ungefär fem kilometers radie och medelpunkten förlagd till ett torp i norra delen av Gamla Uppsala socken invid Gävlebanan. Allt inom denna cirkel kan man gå eller cykla till på en eller annan timme. Där ryms två skogspartier, det största Storskogen österut åt Rasbo till. Där finns sydost skogstjärnen Sjödyn dit Linné förlade botaniska utflykter och som han med ett latinskt namn kallade Palus Wittulbergensis efter den tre km bort belägna Wittulbergs gård. Cirkeln rymmer sedan en bit av Öregrundsvägen och i sydväst Gamla Uppsala kyrka och Kungshögarna. I väster sedan Fyrisåns dalgång mellan Storvad och Ekeby kvarn med högarna och båtgravarna vid Valsgårde och de blomsterrika Fullerö backar. I nordväst på andra sidan Fyris Ärentuna gråstenskyrka i sin åldriga omgivning med svart-

Bild 1. Henriksberg 1975. På trappan Carl-Erik och Bengt af Geijerstam. Foto B. af Geijerstam.

Bild 2. Portlidret i ladan 1967. Foto K. Wallin.

nade vindskidor, lysande gula murar och 1400-tals målningar. I norr till slut Storstveta.

Som alltid i Uppland har man forntiden inpå knutarna och när jag första gången för över trettio år sen vek av från Wattholmavägen in på en smal byväg för att bese torpet var det som att komma in i något förflutet. Hemringe by med sina tre gårdar cyklade jag igenom och i synnerhet den sista av dem gjorde ett ålderdomligt intryck med sin mangårdsbyggnad av liggande timmer. Och där strax intill stod verkli- gen en runsten – det var som bara detta saknades för att man skulle få direkt förbindelse med bönder tusen år tillbaka i tiden. Jag var för ivrig

att nu stiga av cykeln men något senare träffade jag på en man i overall som stod på knä och fyllde i runorna med röd färg. Det var Elias Wessén och inskriften löd i tolkning till modern svenska: "Karl lät resa stenen till minne av Viger, sin fader. Han var Styvialds son och Gullögs systerson." Var någonstans Viger blivit borta stod inte nämnt. Peringskiöld tecknade i början av 1700-talet ner några fakta om Hemringestenen: "In emot then gamla och fordom af Hedningarna helige håldne Aspelunden i Hembringe gärde wid Lundewretten finns en åldrig Runesten." Ja, nog växte det aspar överallt i denna hage fortfarande och gullvivor i myckenhet under dem.

Torpet skymtade man bara taket av. Rätt framför stod en stor lada och bredvid en mindre lagård. Man kom in på gårdsplanen genom ett portluder. En plåtslagare med familj bodde där nu sedan tjugo år tillbaka. De hade haft ko men nu stod båset tomt. De tänkte flytta till Gamla Uppsala by. Det var omöjligt att inte tycka om denna boplat, marken trampad av många steg, allt slitet och använt, redskapens glatta handtag. Och ändå allt så prydligt och välskött. Litet besviken blev man kanske inomhus att det var för prydligt, för modernt. Spiskåpan över vedspisen var borttagen och kakelugnen i kammaren, men min fru såg ju att både vedspis och diskbänk hade höjts upp till den rätta arbetshöjden.

När vi sen flyttade in i maj 1950 var tystnaden det mest påfallande. Ett tåg då och då men annars hördes bara vind, fåglar och fönsterhakar och då och då en suck från vår hund när han ändrade ställning. Nere i bryggghuset kom man in i ett skumt rum med en stor härd och himlen lyste ner genom rökgången. Fönstret var täckt av en stor rosenbuske. Det här skulle bli en bra bastu. En liten kammare fanns det innanför som sedan under många år blev mitt svala arbetsrum. En jordkällare kunde jag se från fönstret och ett stort knotigt äppelträd skuggade mot solen. Vid sextiden på kvällen lyste den dock in.

Annars var köket ofta min arbetsplats med vedspisen som den goda värmekällan och härom denna dikt:

Med sista fladdret
höll spiseelden ännu ihop oss,
de vajande torksnörena
den sömndruckna flugan
och gungstolen stilla vid sin mittpunkt,

allt ännu på sin plats
vid sista värmedallret
grytlappen och brödburken
och öppna skåpet med råthålet
en stund ännu beskyddat
av vedens genomstungna
sisslande och akande
bidiné gatinå sidivá
krack å bot.

Bakom stugan är det en backe som skydd mot nordanvinden och där växer tall, asp och rönn men framför allt en. Det är ett enland och man måste gå med yxa och såg för att hålla en stig öppen. Vilken värld av grenar och rötter! När man sågat bort ett par torra enar kan man se ner som i ett ormbo av slingrande kroppar. Och djupast ner mot marken ligger grönmossiga och ludna i sömn de gammaläldsta. Kanske de en gång var vakna och stickiga när den åldrige vikingen Styrviald satt bredvid som avdankad kogubbe och sög på ett strå.

Själv hade jag ofta min arbetsplats här och hunden skulle alltid vara med och gräva sig en sval sovgrop bredvid. Marken är täckt med gråfibbleblad som plötsligt blommar med klara lysande skivor. Brudbrödet med sina röda knoppar och vitmåran. Höga svingelax vid åkerrenen stöttar upp tornande stackmoln i norr. En rödstjärthanne kippar och en snöskata slutar aldrig med sina tre-fyra hesa tjeck-ljud. Nu ger den sig av och man hör bara vindsuset, djupast i tallarna, ett högre sorl som av vatten i asparna. Jag sitter så stilla att en spindel på mösskärmen halar sig ner mot bröstet för att utspana möjligheterna för nätbyggnig. När den passerar ansiktet blir den skrämnd av andedräkten och firar sig upp igen till sin plattform.

Stina Aronsson tyckte om den här enbacken. När hon kom hit till oss – ofta med Margit Abenius – ville hon inte gå ifrån den och tyckte vi var rännande varelser som alltid skulle ut på promenad. ”Här är stickigt och trångt och knöligt och jag vill inte härifrån,” sa hon. ”Jag vill ha kaffe och vara still med benen och sitta här som bortglömd när jag nu kan få det.”

Till denna stickiga torrbacke
med sin tåliga svingel
sina krypande fibblor
och enars vickande gröna sattyg,

till denna öppenhet för alla
kom du alltid tillbaka
en mullgrå fågel
försvinnande med ett blänk
av sin röda stjärt
som abborrfena i vatten.

Denna enbacke med sin boplatz bildar en holme mitt bland åkrar och gården som sträcker sig i norr från Störvreta och ner till Vittulsberg. Detta långsträckt slättparti omgivet av skog på båda sidor kallas Myran och var innan det blev utdikad en allmänning för slåtter. Ännu när vi kom hit stod fyra grå lador av Norrlandstyp kvar och vittnade om denna myrslåtter och att hö om vintern hämtades med släde. Ladorna är nu alla sedan länge rivna och borta och marken förstås uppdelad efter gårdarna Lälunda och Vädergårde i söder till byarna Fullerö och Ekeby i norr. Sädesfält, korn och vete mest bort till skogshorisonten, någon gång vall. Detta är ett landskap med vitt himmelsfält, ett landskap för moln och stjärnor. Ja, här ser man stjärnbilder träda fram som man i stadens starka gatubelysning aldrig kan urskilja. Här ute på

Bild 3. Henriksberg 1958.

Myran såg jag första gången den stjärnbild jag är född under, Vattumannen och här i sydväst mellan Norra kronan och Örnén fick jag syn på en stjärntriangel med svans efter. Den var som ett trekantigt ansikte och på kartan såg jag dess mycket passande namn Rävén.

Men Myran är förstås inte bara platsen för ensliga betraktelser. Det är ju en arbetsplats och här möter man alla traktens bönder vid olika årstider från vår till senhöst och kan växla ett ord om sådd, växt och skörd. Stengärdés ägor går strax norr om vår enbacke och själv mötte jag Stengärdarn en gång ledande sina hästar på en väl upptrampad stig genom Framskogen.

Gävlejärnvägen går fram längs med Myran och under årens lopp har jag lärt känna åtskilliga banvakter och banarbetare. Deras tunga arbete kommer väl aldrig mer att utföras så som det gjordes vid mitten av femtiotalet. Jag minns två banarbetare, den ena i fyrtioåren och den andra i tjugoåren. Långsamt arbetade de sig norrut en het julidag och klev nerför vallen när tågen kom. Deras arbete var att byta sliprar och jag tror de hade med sig följande redskap: var sin spade och var sin slägga, en domkraft, en timmersax och en stor kofot. Vad som först väckte min uppmärksamhet var grusrasslet. Det förekom ett par gånger under varje arbetspass och var det inledande momentet. Spadarna grävde sig rytmiskt ner från två håll runt den gamla stocken så att den låg bar. Med kofoten lossades spikarna i ett par gnisslande vrängningar och så drog timmersaxen fram den halvmurkna stocken som vräktes nerför vallen. Hålet i grusbädden fördjupades och den nya tjärade stocken sköts in. Med hastiga skyfflingar sökte man få gruset under stocken så att denna skulle ligga upp mot rälsen. Nu kom en liten domkraft fram som sköts in mellan stocken och rälsen så att spikfästet kunde komma emellan. Och så sjönk spikarna ner djupt i stocken, drivna av släggornas fasta rytmiska slag. Två kronor var lönen för varje sliper och 32 stycken kunde de hinna med tillsammans på en dag. Nu byter man sliprar med en specialmaskin och man behöver väl inte längre byta dem så ofta när de är av betong. De långsamma stegen norrut denna varma sommardag, lyftningar och dragningar med hela kroppen rörlig som minspelet i ett ansikte, jag har fört med mig allt genom åren som en uppmuntran och en påminnelse om kroppsarbetet, dess enformiga hårdhet – dess oförvanskliga skönhet.

Våra närmaste grannar var till en början en banvaktsfamilj vid den

Bild 4. Margit Abenius och Stina Aronson i enbacken 1951.

närbelägna Norrby anhalt. Men mycket snart drogs anhalten in och banvaksstugan revs. Sedan blev en familj som bodde tvärs över Myran närmast. De kom till sin gård i maj 1931, ledande en ko. Huset hade stått öde i ett par år. Inget fönster var helt, tapeterna flaxade för nordanvinden och himlen lyste genom lagårdstaket. Jorden var mossig och åkrarna odikade. Ingen riktig körväg fanns, bara en kostig. När man hörde detta berättas var det som att lyssna till en av Almquists folklivsberättelser från Uppland för 150 år sen, Grimstahamns nybygge eller Ladugårdsarrendet. Allt mödosamt arbete som sedan vidtog, alla reparationer. Men husets fru hade gott humör och husbonden var en duktig snickare, därtill brunnsgörare. Hur ofta hörde jag honom inte säga: "Jag ska hjälpa dig jag. Det är lättare om man är två med många sysslor."

Trots att avståndet till Uppsala inte är mer än en mil var det en värld för sig här ute för trettio år sedan. Gamla människor hade också ett språk för sig. En gång hörde jag ett uttryck som jag bara läst om och trodde för länge sen vara utdött. Den som använde det var väl åttio år

ungefär. Plötsligt kom det gamla kraftuttrycket *vaserratri* (vår herres trä) helt naturligt ur hans mun när han skulle uttrycka sin häpnad eller förargelse, jag minns inte längre vilket.

Bor man länge på en plats och tycker om att gå eller cykla lär man småningom känna allt i trakten, vägar och stigar, växtställen och djurstråk, fornminnen och boplatser. Ibland vill man cykla över slätten mot Ärentuna och se molnen, ibland följa ett skogsbyn mot söder med hasselbuskar och ha Gamla Uppsala kyrka i sikte och ibland ge sig rätt in i skogen, försvinna för allas ögon. Stigar, gläntor, bäckar, vinddrag, dofter, spår av djur, vingfladder och de gömda skogsblommorna, pyrola, duvkulla.

Det tog dock tid att lära sig hitta i Storskogen och då hade man stor hjälp av en kraftledning som var tämligen nybyggd och inte stod på någon karta. Den blev en trygg kompass, en ljus farled att återvända till. Marken där var vänlig och soltyst med sitt ingenting. Älgarna tyckte om ungträdens årsskott och räven hade sina viloplatser där mitt på dagen. En dikt kom till om denna kraftledning:

Obruten och varje dag lika
från fäste till fäste,
egendomslös och mottagande
beständig i möte med sin kraft,
broder till bäckfåra
till flodbotten.

En omtyckt skogspromenad var till Sjödyn. Den ligger omgiven av tät skog och man får tränga sig fram. Var det sommar kunde man ta av sig byxor, skor och strumpor och gå ut på den gungande mossen där tranbärsrevorna slingrade. Foten sjönk ner vid varje steg och brunt kärrvatten sköljde över vristen. Det kändes ljust och mjukt där nere. Sjön låg alltid stilla och förgäten. Men en gång lyfte en stor grå fågel med långsamma vingslag från vasskanten vid andra ändan, flög tveksamt utesamt mot stranden och slog ner i en talltopp. I det ögonblicket såg jag en lång böjd halslinje. Sen lyfte den igen och flög utom synhåll. En häger kanske eller en trana.

Men – man kunde inte undgå att märka att det blev sämre med skogspromenaderna allteftersom åren gick. Lyckor och gläntor planterades med skog. Hagar försvann när sly fick växa upp och inga djur

längre gick där på bete. Bonden i Duvboda hade alltid ungdjur eller sinkor på sin lycka inne i skogen. Han visste ju att jag ofta passerade den på mina vandringar östanskogs och frågade mig alltid hur djuren såg ut att ha det. – Plötsliga kalhyggen med grenar och ris lämnade är förstås det svåraste för en skogsvandrare. Naturen har visserligen en stor förmåga att hela sina sår, att hölja allt med gräs och epilobium och man kan få se hur väl rådjuren trivs på hyggena med lättåtkomlig föda i årsslyt. Men ändå – de gamla stigarna är borta.

På vårarna vill man komma till öppnare marker med stora växtytor i blom och finns det någon mer uppländsk vårblomma än backsippan. Vill man se den i stor myckenhet ska man helst söka sig neråt Fyris till Valsgårde eller Fullerö den korta tid då de blommar i maj. Lång tid står de sedan i sin visshet vackert silvriga i blåsten.

En sen novemberdag vandrade jag från vårt torp till Gamla Uppsala över Lälunda och Bredåker och skrev sedan följande dikt. Den får stå som avslutning på denna översikt över mitt Uppland, detta inte så iögonfallande men mångskiftande och hemlighetsfulla landskap. Dikten heter Frihet.

Frihet är att kunna gå långsamt
och ständigt bli upphunnen,
att vara på väg över slätten
från Lälunda till Bredåker
och förflytta sig omärkligt
med samma gårdar länge i sikte.
Man befinner sig då i mitten
där ingenting vänder sig bort.
De flaxande kråkorna lyfter sig
blott för att åter slå ner
och sidensvansarna
är sina egna gulgrå klängen
denna novemberdag
i dungens lysande rönnar.